

BARNET I BARNEHAGEN

RELASJONERS BETYDNING FOR TIDLIG UTVIKLING

INGUNN STØRKEN, FØRSTEAMANUENSIS/DR.PSYCHOL

Ingunn Størksen er utdannet psykolog, og disputerte til doktorgraden over avhandlingen "Parental Divorce: Psychological Distress and Adjustment in Adolescent and Adult Offspring" i 2006. Hun arbeider for tiden på Senter for atferdsforskning ved Universitetet i Stavanger. Størkens faglige interesser inkluderer utviklingspsykologi, tilknytningsteori, barnehageforskning og forskning omkring psykososiale konsekvenser av samlivsbrudd.

Det er vanskelig å forestille seg hvordan en tilværelse kan bli meningsfull dersom mennesket ikke er i relasjon og samspill med andre. Andre mennesker forteller oss på mange måter hvem vi er, de støtter oss emosjonelt og praktisk, lærer oss ting, og utfordrer oss til samspill og refleksjon. Dessuten gir relasjoner oss anledning til å utøve vår kjærlighet, empati, støtte og omsorg ovenfor andre, noe som også er viktig for å gi livet verdi og mening. Vi vet fra forskningen hvor skadelige vanskelige og konfliktfylte relasjoner er for mennesket. Mennesket er et sosialt og relasjonelt vesen allerede fra det er nyfødt. Det er i trygge samspill med andre at vi utvikler oss og lever godt. På bakgrunn av aktuell teori og forskning vil jeg i denne artikkelen argumentere for hvor viktig kunnskap om tilknytning og relasjoner er i arbeidet med små barn i barnehagen.

STATISTIKK

Barnehagen er en sentral arena for en stor andel norske barn under skolepliktig alder. Tall fra Statistisk sentralbyrå (2007) viser at hele 80,4 prosent av alle barn mellom 1 og 5 år hadde tilbud om barnehageplass i 2006.

Det var allikevel store forskjeller i dekningsgrad mellom de yngste og de litt eldre barna. Dekningsgraden for 1–2-åringene var på 61,9 prosent i 2006, mens det i samme år var en dekning på 92,8 prosent for 3–5-åringene. Det var altså flere barn i den eldste aldersgruppen som hadde barnehageplass.

Den nåværende regjeringens mål er at alle som ønsker det, skal få tilgang til barnehageplass. Det generelle målet i barnehagepolitikken i dag er full barnehagedekning med høy kvalitet.

IKKE BARE KVANTITET, MEN OGSÅ KVALITET

Det er altså ikke bare et uttalt mål at alle skal få tilgang til barnehageplass. Myndighetene prioriterer også svært høyt at de plassene som tilbys, skal være gode. Vi ser et stadig økende fokus på det kvalitative innholdet i barnehagen, og på at barnehagen skal være et sted hvor barn er i en kontinuerlig utvikling, både når det gjelder ferdigheter og sosiale evner. Det har de senere årene blitt satt av offentlige midler både til kompetanseheving og forskning innen barnehage-sektoren. I en ny stortingsmelding (St.meld. nr. 16, 2006–2007) står det at barnehagen skal danne grunnlaget for livslang læring, og at den tidlige sosiale og språklige utviklingen hos barnet i barnehagen er et av de første trinnene mot dette målet. Stortingsmeldingen gir på mange måter barnehagene et løft også når det gjelder deres posisjon og betydning for samfunnet. De er nå blitt definert som en viktig betingelse for barnets livslange læring.

I barnehageloven § 1 står det at «Barnehagen skal bistå hjemmene i deres omsorgs- og oppdrageroppgaver, og på den måten skape et godt grunnlag for barnas utvikling, livslange læring og aktive deltakelse i et demokratisk samfunn.» Den nye rammeplanen for barnehager vektlegger at omsorg, lek og læring skal gå hånd i hånd, og at dette skal bidra til at barn utvikler kunnskap om seg selv og sine omgivelser.

Omsorgen som ytes, skal tilpasses det enkelte barns behov og skal blant annet bidra til å fremme barnets sosiale utvikling og helse. Nye regler og rammeverk for barnehager fremhever altså den viktige posisjonen barnehager har når det gjelder barns sosiale og akademiske utvikling.

BARNET I UTVIKLING

Aldersspennet for barn i barnehagen strekker seg fra den lille ettåringen og helt til førskolebarnet på seks år. Dette er en alder hvor barnet er i kontinuerlig utvikling på mange plan. Vi ser for oss ettåringen som kan si noen få korte ord, og på den annen side seksåringen som kan forklare mor ulike funksjoner og muligheter på sin nye Nintendo DS. I løpet av sine (opptil) 5 år i barnehagen vokser barnet kanskje rundt 40 cm, fra cirka 75–80 cm ved ettårsalderen til cirka 115–120 cm i seksårsalderen. Alle småbarnsmødre er også veldig klar over at et lite barn faktisk kan vokse ett til to skonommer i løpet av en liten sommer! Barnehagebarnet er kort sagt i en voldsom utvikling både fysisk, emosjonelt, motorisk, sosialt og kognitivt (intellektuelt). Vi er i dag mer og mer klar over hvor avgjørende denne tidlige utviklingen er for barnets senere utvikling og tilpasning. Derfor legges det i dag stadig større vekt på tidlig stimulering og tilrettelegging for barns utvikling.

Tidlig stimulering av barn kan være en av mange årsaker til den såkalte Flynn-

effekten. På 1980-tallet fant Professor James Robert Flynn ut at de yngre generasjonene var i en stadig utvikling i forhold til de eldre generasjonene med hensyn til intelligens. Dette betyr at dagens skolebarn faktisk i snitt er mer intelligente enn skolebarn var for noen tiår siden. (Videre betyr det at det er stor sannsynlighet for at dine barn er mer intelligente enn det du selv var i tilsvarende alder!) Det er fastslått at dette gjelder for flere kulturer og samfunn. Barn i de yngre generasjonene skårer stadig bedre på normerte intelligenstagstester. Man antar at fenomenet er relativt nytt, og effekten er dokumentert fra tidlig på 1900-tallet. Denne spurten i IQ over de siste generasjonene er altfor rask til at den kan skyldes noen slags genetisk seleksjon. Hva skyldes så Flynn-effekten? Ekspertene mener det kan være relatert til at de senere generasjoner stadig blir eksponert for mer og raskere visuell informasjon gjennom teknologi som fjernsyn, data, Internett og PC-spill. Den moderne kulturen er mer kompleks og krever mer av oss enn før. Dette er sannsynligvis med på å stimulere de yngre generasjonenes hjerner og intellektuelle utvikling fra tidlig alder.

En annen mulighet kan altså også være at barn i moderne samfunn får tilført pedagogiske tiltak stadig tidligere gjennom barnehage og tidlig skolestart, og at man i de yngre generasjonene stadig tar lengre utdannelser. Pedagogiske tiltak i barnehagen i Norge i dag er blant annet ment å fremme barnets

språk og tidlig tall- og romforståelse. Barnehagehverdagen er dessuten full av lek, sosialt samspill, regler og rutiner som barnet må forholde seg til.

Dagens små barn eksponeres generelt svært tidlig for samspill med andre barn og voksne, og vi vet i dag mye om hvor betydningsfull denne typen tidlig stimulering er, særlig når den skjer i nære og trygge relasjoner. Colwyn Threvarthen har skrevet og forsket i en årrekke på betydningen av et tidlig aktivt og sympatisk samspill mellom foreldre og barn. Han sier at en tidlig bevissthet hos barnet rundt det gjensidige samspillet mellom barnet og omsorgspersonene er helt avgjørende for utviklingen av barnets samarbeidsevner, læring og språk. Sannsynligvis er et nært og godt samspill med viktige andre avgjørende for læring gjennom hele barndommen, noe jeg skal komme nærmere tilbake til.

BETYDNINGEN AV TIDLIGE RELASJONER OG TIDLIG TILKNYTNING

Hvor starter utviklingen av gode relasjoner? Den kjente barnepsykiateren Donald Winnicot (1896–1971) skal en gang ha uttalt noe slikt som at det finnes ikke noe slikt som et spedbarn. Med dette refererte han til det dialektiske forholdet mellom spedbarnet og omsorgspersonen. Der det finnes et spedbarn, finnes det også en omsorgsperson, disse to er uatskillelige den første tiden. Spedbarnet er fullstendig prisgitt at

det finnes noen der ute som er villig til å stille opp med mat, varme, omsorg og stell. Uten at dette blir tilført, har barnet liten sjanse til å overleve. Allikevel er det ikke bare når det gjelder fysiske behov at spedbarnet er avhengig av omsorgspersonene. Vi vet i dag mye fra nyere utviklingspsykologi om det fine sosiale samspillet mellom spedbarnet og omsorgspersonen. I dette samspillet foregår det sannsynligvis en slags prekoding av barnets hjerne når det gjelder både kommunikasjon, språk, tenkning og sosiale forventninger. Dette er sannsynligvis en av de viktigste relasjonene i hele vår utvikling.

Ifølge objektrelasjonsteori (Donald Winnicot) og tilknytningsteori (John Bowlby) danner altså dette tidlige samspillet grunnlaget for barnets opplevelse og mentale forståelse både av seg selv, omsorgspersonen og relasjonen mellom de to. Dersom omsorgspersonen møter barnets behov for mat, trøst, omsorg og nærhet, dannes det vi kaller en trygg tilknytning. Dersom omsorgspersonen bare tidvis og tilfeldig møter barnets behov eller direkte avviser barnet, dannes det vi kaller en utrygg tilknytning. Barnet har ikke noen forventning om at omsorgspersonen vil kunne bidra med trygghet og trøst, og barnet beskytter seg ved å være avvisende eller ambivalent mot omsorgspersonen.

Tilknytning dreier seg altså om et sterkt emosjonelt bånd eller enkelt sagt den relasjonen som dannes mellom omsorgs-

personen og spedbarnet. Båndene formes ved at omsorgspersonen responderer på og er sensitiv ovenfor spedbarnets ulike signaler. Omsorgsperson holder, trøster og trygger. Barnet knyttes til lyd, lukt og syn. Det er antatt at denne tilknytningen som finner sted her danner grunnlaget for senere relasjoner ved at det dannes en slags mental prototyp for hvordan barnet forstår relasjoner og forholder seg til andre mennesker. Det er derfor det er så avgjørende at omsorgspersonene er tilgjengelige for barnet med en tilpasset nærhet og omsorg, slik at barnet opplever seg ivaretatt og trygg. Barnet utvikler da en generell trygghet og tillit som kan overføres til senere nære relasjoner.

Winnicot snakker om barnets behov for «a holding environment» eller et holdende miljø. Omsorgspersonen holder ikke bare barnet fysisk, men holder også barnet psykisk ved å være til stede som en pålitelig og trygg voksen for barnet. Gjennom denne typen atferd er omsorgspersonen med på å skape en «emosjonell grunnmur» for barnets utvikling. Parallelt med dette ser vi at Bowlby fremhever at det ideelle for barnet er å kunne bruke omsorgspersonen som en trygg base hvorifra barnet kan utforske verden i små doser. Barnet beveger seg mellom nye og spennende utforskningsområder i det nære miljøet og tilbake til omsorgspersonen i et tempo som passer barnet selv. På denne måten bidrar omsorgspersonens trygge tilstedeværelse til barnets kognitive og sosiale utvikling.

En slik trygg basis i barnets første leveår er antatt å være avgjørende for barnets videre utvikling og mentale velvære.

En studie publisert i det anerkjente tidsskriftet *Child Development* i 2007 viste at barnets tilknytningsatferd ved ettårsalderen var relatert til kvaliteten på emosjonelle samtaler mellom mor og barnet når barnet var 4 1/2 og 7 1/2 år. Dette betyr at barna som hadde en trygg tilknytning i ettårsalderen, også hadde mer tilpassede følelsesmessige samtaler med mor i senere år. Evnen til denne typen samtaler og relasjonell nærhet regnes som svært gunstig for barnets utvikling, velvære og mentale helse. Generelt regnes evnen til å knytte og beholde nære relasjoner som svært positivt for menneskets mentale helse.

SEKS SENTRALE TEMA FOR BARNES UTVIKLING

I boken *Enhancing relationships* («relasjoner som styrker», eller «styrking av relasjoner») fra 1999 opererer Robert Pianta med seks sentrale utviklingsmessige tema eller faser hos barnet (Pianta, 1999, s. 50–64). En god utvikling gjennom disse temaene er viktig for barnets videre tilpasning, både emosjonelt, sosialt og kognitivt. Videre ligger det til grunn i denne teorien at utviklingen gjennom disse fasene eller temaene beror på barnets egne medfødte forutsetninger. Allikevel avhenger barnets utvikling gjennom disse fasene også veldig sterkt av et fint og sensitivt

samspill med nær kontekst, det vil si voksne og barn som barnet er knyttet til. Den gode relasjonen mellom barnet og omsorgspersoner og venner er avgjørende for barnets sunne utvikling. Fasene bygger blant annet på tilknytningsteori.

Den første fasen dreier seg om spedbarnets tilpasning i den ytre verdenen. Fra en ganske uforstyrret og beskyttet tilværelse i mors liv skal det lille barnet nå tilpasse seg en verden med mange omskiftninger og ytre påvirkninger. I denne fasen er det avgjørende at omsorgspersonene er påpasselige med å regulere barnets fysiologiske behov, for eksempel når det gjelder vekslingen mellom søvn og våken tilstand, og når det gjelder mat og aktivisering (stimulering versus hvile). Foreldrene eller omsorgspersonenes viktigste oppgave blir da å regulere og justere seg etter barnets behov. På denne måten får barnet en myk overgang fra mors liv til den ytre verdenen. Det finnes i dag omfattende forskning på det fine samsillet mellom spedbarnet og omsorgspersonene. Denne forskningen dreier seg om den vare og sensitive kommunikasjonen som finner sted mellom barn og foreldre i denne alderen. Sannsynligvis ligger det mye mer avansert kommunikasjon i babypludringen mellom spedbarnet og omsorgspersonen enn det vi tidligere trodde.

Den andre fasen, som starter når barnet er cirka seks måneder, dreier seg om at barnet danner seg spesielle relasjoner – tilknytningsrelasjoner – til

sine nære omsorgspersoner. Dette er avgjørende for barnet her og nå, siden det hjelper barnet å gjenkjenne hvem som er tilgjengelige for barnet med det som oppleves som adekvat trøst og hjelp. Tilknytning handler altså om sterke emosjonelle bånd mellom barnet og omsorgspersoner. Det er altså med på å sikre barnets trygghet. Som beskrevet tidligere danner denne tidlige tilknytningen med omsorgsperson en slags prototyp for senere relasjoner. Det dannes en mental forventning til senere relasjoner. Barnet som har trygg tilknytning i denne alderen, har lettere for å danne trygge tillitsfulle relasjoner med andre senere i livet. Barn som opplever utrygg tilknytning, kan få problemer med å etablere og beholde trygge, tillitsfulle relasjoner til andre senere i livet.

En tredje fase eller tema for barnet dreier seg om barnets arbeid med selvstendighet og autonomi. Denne fasen strekker seg fra barnets andre leveår og oppover. Aktuelle tema for barnet er nå egen mestring, problemløsning, utholdenhet og motivasjon. Karakteristisk for denne fasen er ytringer som «kan sjøll!» og «jeg vil!» Barnet som utvikler seg på en trygg måte gjennom dette temaet, stoler på egne evner, men har trygg tilknytning og tar også i bruk andre når det trenger hjelp. Det å utvikle seg på en trygg og god måte gjennom denne fasen, er relatert til akademisk suksess i senere utviklingsstadier.

Den fjerde fasen eller temaet dreier seg om barnets økende evne til å ordne og

samordne miljømessige og personlige ressurser. Dette innebærer at barnet i økende grad tar i bruk tegn, begreper, ideer og indre bilder for å kommunisere med andre. Barnehagebarnet som evner å ta i bruk abstrakte symboler og begreper, kan formidle følelser og ideer til andre, og dette vil lette barnets generelle tilpasning i hverdagen. En god utvikling gjennom denne fasen er også relatert til akademisk mestring. Det gjør det også lettere å fungere sosialt, etter som ferdigheter som dannes i denne fasen, er avgjørende for selvkontroll, vennskap og moden atferd.

Et femte tema for barnet dreier seg om opprettelse av effektive relasjoner til jevnaldrende, altså det å få venner. Barnet er nå i førskolealder eller i de første trinnene i barneskolen. Evnen til å danne vennskap er avgjørende for barnets sosiale mestring. Denne evnen bygger blant annet på tidligere erfaringer med relasjoner. Venner utfordrer barnet på deres eget plan gjennom lek og konkurranse. Barna må forhandle om sosiale regler, innta ulike roller i leken og bytte på tur. Forskning viser at det å være inkludert blant venner i barnehagen er en forløper for en god tilpasning på skolen – både sosialt og faglig. Videre viser forskning at barn som faller utenfor det sosiale samsillet allerede i barnehagen, har lettere for å fortsette å være ekskludert i barneskolen.

Det sjette temaet som barnet utvikler seg gjennom, er temaet som dreier

seg om å danne en opplevelse av seg selv – en opplevelse av egen identitet. Denne fasen strekker seg fra barnealderen og ut i ungdomstiden. I denne tiden arbeider barnet også med å danne selvkontroll, og det utvikler evnen til å bruke abstrakte symboler og begreper. Dette gjør at barnet nå viser en stadig mer moden atferd og en evne til å kommunisere og samhandle med omverdenen på en mer voksen og aktiv måte. Barnet løsriver seg mer fra foreldrene, og venner blir mer og mer viktige.

Sentralt i alle de seks temaene eller fasene som barnet går gjennom, er samspillet med nære personer i omgivelsene. Omsorgspersonene legger på mange måter til rette for barnets emosjonelle og kognitive utvikling. Pianta selv sier at «Children are only as competent as their context affords them the opportunity to be» eller «Barn er ikke mer kompetente enn omgivelsene tilbyr dem muligheten til å være» (Pianta, 1999, s. 64). I begynnelsen er omsorgspersoner i hjemmet, i barnehagen og på skolen svært viktige for barnet. Etter hvert blir venner og vennerelasjoner stadig viktigere for barnets utvikling, som det fremgår i femte og sjette tema for barnets utvikling.

Det finnes flere studier som dokumenterer den avgjørende betydningen av gode relasjoner mellom førskolelærer/lærer og barnet. I en studie fant man at en mangelfull relasjon mellom førskolelærer og barnet i barnehagen var relatert

til nedsatt akademisk og atferdsmessig fungering helt til ungdomsskolen. Det er mulig at dette kan skyldes at barnet får en negativ forventning til sine relasjoner til andre lærere. I en annen studie fant man at en god relasjon mellom barn og førskolelærer var knyttet til en gunstig atferdsmessig utvikling. Dette gjaldt særlig for barn med atferdsproblemer.

RELASJONER OG TILKNYTNING I BARNEHAGEN

Vi vet altså at gode og trygge relasjoner til nære personer er avgjørende for utvikling, sosialisering og vekst gjennom hele barndommen, men kanskje særlig i tidlige barneår. Over de senere tiårene har vi sett en utvikling hvor stadig flere og stadig yngre barn oppholder seg store deler av dagen i barnehagen. Dette medfører at barna får nye omsorgspersoner som de må forholde seg til utenfor sitt eget hjem. Hvordan kan kunnskap om tidlig tilknytning og tidlige relasjoner anvendes i barnehagen? Hva slags praktiske tiltak kan man gjøre for å fremme tilknytning og relasjoner?

Gerd Abrahamsen har gitt oss et viktig bidrag i denne sammenhengen. Abrahamsen hevder at den teori som kort presenteres i denne artikkelen, ennå ikke har kommet det lille barnet til gode. Hun mener at de psykologiske aspektene ved omsorgen for små barn ikke har blitt viet nok oppmerksomhet eller blitt tilstrekkelig prioritert i det offentlige omsorgstilbudet. Gjennom hennes bok «Det

nødvendige samspillet» fra 1997 får vi et innblikk i hvordan denne typen teori kan ha praktisk relevans for barnehager. I det følgende vil jeg kort gjengi noen få av de temaene hun tar opp i boken.

Innkjøringsperioden kan være tøff for mange barn, og kanskje særlig for de yngste. Som jeg har diskutert tidligere, er de avhengig av å ha en trygg base hos sin omsorgsperson. I sitt nye liv i barnehagen blir de nå frarøvet muligheten til å anvende mor eller far til dette, og de må inngå i nye relasjoner til fremmede voksne. Med bakgrunn i tilknytningsteori kan det være aktuelt å tilpasse innkjøringsperioden etter barnets behov. De fleste norske barnehager i dag arrangerer det slik at en bestemt voksen i barnehagen skal fungere som kontaktperson for barnet. Dette kan gjøre det enklere for barnet å etablere nye tilknytningsrelasjoner, ettersom det vil være lettere å etablere trygghet og tillit til en person om gangen. Noen barn trenger lengre tid enn andre til å bli kjent med og knytte seg til nye barn og voksne, og barnehagen må da tilpasse seg etter barnets behov.

Abrahamsen sier at barn under tre år har bruk for stor hjelp og innlevelse fra de voksne når de skal inn i sin nye hverdag i barnehagen. De trenger å få mange bekræftelser på at de kan stole på den voksne, og på at deres nye omsorgsperson kan fungere som en trygg base for dem. Dette krever at omsorgspersonen i barnehagen har kunnskap og evner til å

leve seg inn i barnets situasjon og forstå deres ikke-verbale signaler. Videre krever det at omsorgspersonen i barnehagen er villig til å respondere på barnets signaler og tilpasser seg barnets behov. På denne måten kan det oppstå et fint og trygt samspill mellom de to som gjør at barnet kan føle seg trygg på at den nye tilknytningspersonen er til stede for barnet med sin beskyttelse, trøst og omsorg. Med henblikk på den trygge basen anbefaler Abrahamsen at det alltid må være en voksen til stede på avdelingen hos de yngste barna. Den voksne må holde seg i ro og gi barnet en anledning til utforskning og lek.

OPPSUMMERING

En stor andel norske barn går i barnehage. Vi har i dag stor kunnskap om den avgjørende betydningen tidlige relasjoner mellom barnet og omsorgspersoner har. Tidlige relasjoner danner grunnlaget for barnets oppfattelse av seg selv, omsorgspersonen og forholdet mellom de to. Dersom dette forholdet er preget av usikkerhet og ambivalens, vil barnet stå i risiko for å bære med seg en utrygghet i tilknytning til omsorgspersonen, men også til andre mennesker som man vanligvis vil regne med at barnet kan klare å knytte seg til. Dersom tidlige relasjoner er preget av omsorgspersonens trygge, beskyttende og innlevende respons og tilstedeværelse, vil barnet utvikle en grunnleggende tillit til omsorgspersonen. Barna i denne kategorien vil også ha større evne til å knytte seg til andre viktige voksne

senere i utviklingen. Ifølge Abrahamsen er det viktig at ansatte i barnehager får tilført denne typen kunnskap og klarer å overføre den til sitt daglige arbeid med små barn. De trygge tilknytningsrelasjonene som barnehagepersonellet klarer å etablere med barn, kan på mange forskjellige måter styrke barna i deres emosjonelle og kognitive utvikling.

Pianta har gjennom sine teorier og forskning vist oss hvor viktige gode relasjoner er i hele barnets utvikling, både i hjem, barnehage og skole. Han hevder at trygge relasjoner kan fungere både forebyggende og reparerende. For barn som ikke står i spesiell risiko utifra tidligere relasjoner, vil det være viktig å ha en grunnleggende forventning om at førskolelærere og lærere er til stede for dem og vil støtte dem – også dersom vanskelige situasjoner kan oppstå. En slik grunnleggende relasjonell trygghet er også gunstig for barnets utfoldelse og læring fordi det skapes et trygt og sjenerøst klima for prøving og feiling. Barnet som omgis av trygge relasjoner, kan bruke sin energi på å lære fremfor å tappe energi på bekymringer og frykt. For barn som har hatt en vanskelig og problematisk tilknytningshistorie, er sensitive, trygge og beskyttende relasjoner ekstra viktige. Selv om det kan være svært utfordrende og krevende å etablere kontakt og nære relasjoner med barn med vanskelige relasjonserfaringer, så er det sannsynligvis disse barna som trenger våre relasjoner mest, sier Pianta. I barnehage og skole kan

slike varige, varme relasjoner fungere kompenserende i forhold til andre erfaringer. Barnet kan få mulighet til å danne seg nye mentale representasjoner eller mentale bilder av seg selv i relasjon til andre som kan styrke dem i deres videre utvikling. Hvert enkelt barn som kommer til barnehagen, møter med ulike sosiale og biologiske forutsetninger. Det er gjennom trygge, varme og forståelsesfulle relasjoner at det enkelte barnet gis de beste forutsetninger for vekst.

Litteratur

Abrahamsen, G. (1997): *Det nødvendige samspeillet*. Tano Aschehoug.

Blair, C., Gamson, D., Thorne, S., & Baker, D. (2005). Rising mean IQ: Cognitive demand of mathematics education for young children, population exposure to formal schooling, and the neurobiology of the prefrontal cortex. *Intelligence*, 33, 93–106.

Buhs, E. S., Ladd, G. W., & Herald, S. L. (2006). Peer Exclusion and Victimization: Processes That Mediate the Relation Between Peer Group Rejection and Children's Classroom Engagement and Achievement? *Journal of Educational Psychology*, 98, 1–13.

Clair, M. S. (1986). *Object Relations and Self Psychology: An Introduction*. California: Brooks/Cole Publishing Company.

Hamre, B. K. & Pianta, R. C. (2001). Early teacher-child relationships and the trajectory of children's school outcomes through eighth grade. *Child Development*, 72, 625–638.

Kunnskapsdepartementet. (2006). St. meld. Nr. 16 (2006-2007). . . . *Og ingen stod igjen. Tidlig innsats for livslang læring*. Fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/kd/dok/regpubl/stmeld/2006-2007/Stmeld-nr-16-2006-2007-.html?id=441395>

Kunnskapsdepartementet. (2006). *Forskrift om rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver*.

Pianta, R. C. (1999): *Enhancing relationships between children and teacher*. American Psychological Association, Washington, DC.

Silver, R.B, Measelle, J.R, Armstrong, M.j, Essex, M.J, (2005): Trajectories of classroom externalizing behaviour: Contributions of child characteristics, family characteristics, and the teacher-child relationship during the school transition. *Journal of School Psychology*, 43(1), 39-60.

Trevarthen, C. & Aitken, K. J. (2001). Infant Intersubjectivity: Research, Theory, and Clinical Applications. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 3-48.

Statistisk sentralbyrå. (2007). Barnehager. Foreløpige tall, 2006.

Fra <http://ssb.no/emner/04/02/10/barnehager/>

